

Vooraf

Een brief van Socrates

Johannesburg, 4 september 2018

Vrienden,

Het is lang geleden dat wij elkaar spraken. Maar de herinnering aan onze bijeenkomsten staat mij nog levendig voor de geest. De plaatsen waar wij elkaar konden treffen, de mensen met wie we daar van gedachten mochten wisselen, de uren dat we ons gezamenlijk konden buigen over de vraag die ons een paar jaar heeft bezig gehouden en waaraan we telkens nieuwe kanten ontdekten – zelden heeft een project mij zo gegrepen. Het begon als een goed onderbouwd, academisch plan, waarvoor we op zeker ogenblik ook middelen kregen. Bij zo'n gelegenheid – we kunnen die figuur inmiddels feilloos uittekenen – beloof je samen een weg te bewandelen die uiteindelijk bepaalde, tastbare resultaten zal opleveren. Een interessante publicatie, een kansrijke aanpak, een bruikbaar protocol, een solide ontwerp – dat zijn allemaal opbrengsten waar je als groep gewoonlijk naartoe werkt. Ik geloof niet dat we die figuur gelaten hebben voor wat ze was toen we eenmaal het geld binnen hadden en het plan gingen uitvoeren. Integendeel, al kunnen we misschien niet met handzame raadgevingen of ontwerpen komen, interessante publicaties zijn er voldoende gerealiseerd. Maar in ons geval werd de reis de bestemming, het bewandelen van de weg een doel op zich, de publicaties eerder de getuigenissen dan de resultaten van de tocht. Zó reizen werd een toetssteen voor hoe wij filosofie wilden beoefenen, ook als we niet in elkaars gezelschap verkeerden en ieder onze eigen weg gingen.

Ach, misschien hebben we die toetssteen in de loop der jaren ook weer ergens achtergelaten. Er kunnen zoveel redenen zijn, weet ik uit ervaring, waarom iemand een andere functie, een andere werkkring, een andere manier van werken kiest. Maar voor mij althans geldt dat ik dat nooit zonder een zeker schuldgevoel heb gedaan. Dan kan alleen betekenen dat onze gesprekken deel van mijn geweten zijn geworden. Bij de weinige gelegenheden dat ik één van

jullie sindsdien gesproken heb, kreeg ik de indruk dat het bij hem of haar niet anders was. Maar wat daar ook van zij, we kunnen vaststellen dat juist die reiservaring buiten beeld is gebleven bij alle resultaten die de reis heeft opgeleverd. Niemand behalve wij weet ervan. Dat is eigenlijk te betreuren, juist omdat wij het behalve een indringende ook een werkelijk leerzame ervaring vonden. Hoe zouden anderen daar niet van kunnen of willen leren? Maar misschien is er alsnog iets aan te doen. Vandaar na zoveel jaren deze brief en zijn aanhangsel.

Laat ik de vraag in herinnering roepen die ons bijeenbracht. Hier geef ik mijn versie ervan. Veel wijst erop dat verzoening tussen voormalige onderdrukten en onderdrukkers te maken heeft met tijd. Het moment waarop een proces van verzoening in gang gezet en afgesloten wordt; de manier waarop er in dat proces naar verleden en toekomst wordt gekeken; de ordening van het proces in stappen die voor of na elkaar geschakeld kunnen zijn; de tijd die wonden heelt, maar misschien niet alle wonden – dat zijn voorbeelden die iedereen zal begrijpen. Onze vraag was: hoe kunnen we die lijnen tussen verzoening en tijd systematisch in kaart brengen? En wat volgt daaruit voor de rol die het recht te spelen heeft; voor de opvatting van de rechtsorde die op basis daarvan vorm moet krijgen; voor de beginselen waarop je je kunt beroepen bij het omvormen van een ontwrichte samenleving tot een rechtsstaat? Niet dat wij al die vragen beantwoord hebben. Alleen al het in kaart brengen van de verschillende manieren waarop verzoeningsprocessen met tijd te maken hebben, heeft ons de nodige hoofdbrekens gekost. En ik weet zeker dat ieder van ons andere woorden zal kiezen voor wat ik hierboven noemde ‘de vraag die ons samenbracht’. Dat we eendrachtig samenwerkten, wil niet zeggen dat we het eens waren.

Dat maakte het extra moeilijk om te doen wat we ooit van plan waren: als groep een boek schrijven over de voornaamste aspecten van de relatie tussen verzoening en tijd. Ieder een hoofdstuk, dachten we, ieder een aspect. Twee klappen erop – inleiding en conclusie – en dan kan iedereen zien dat we goed gewerkt hebben. Hoe simpel gedacht, kunnen we achteraf zeggen. Ten eerste konden we het niet, omdat onze thema’s en argumenten niet op elkaar aansloten maar tegen elkaar aan bleven schuren. Ten tweede wilden we het niet, omdat het ons steeds minder ging om een gemeenschappelijk product maar om het gezamenlijk proces.

Hoezeer die twee factoren ook verklaren waarom dat boek er nooit kwam, ik heb mij naderhand wel eens afgevraagd of ze voldoende redenen vormden om het project als afgesloten te beschouwen. Was er toch niet méér sprake van samenhangende thema’s dan we dachten? Was er toch niet een manier te bedenken geweest waarop we iets naar buiten hadden kunnen brengen van het proces dat ons fascineerde, ook al zou het niet de vorm hebben van een resultaat in de

zin van een opbrengst. Bij die weemoedigheid zou het zijn gebleven, ware het niet dat mijn persoonlijke omstandigheden sinds enkele maanden nopen tot opruimen. Opruimen gaat mij slecht af. Alles wat ik in handen neem om het voorgoed uit mijn leven te laten verdwijnen, dringt zich nog één keer op met een herinnering aan de reden waarom ik het bewaard heb. Ik ging zitten lezen in de aantekeningen van onze gesprekken en plotseling kwam het mij weer helder voor de geest dat wij bij bijna elke gelegenheid audio-opnamen hebben gemaakt. Bij de eerste bijeenkomst had Désiré daarvoor gezorgd en we hebben toen gezamenlijk besloten het te blijven doen – weten jullie nog? – omdat we dachten daaraan steun te hebben bij het schrijven van onze individuele bijdragen aan het boek. Blijkbaar voorzagen we dat de materie ingewikkeld zou worden, alleen niet hóe ingewikkeld. Ik denk niet dat iemand uiteindelijk een poging heeft gedaan om die opnamen terug te luisteren en op die basis aan het schrijven te gaan. Het zou ook niet gewerkt hebben. Het zou, integendeel, onze paden nog verder uiteengedreven hebben. Geestdrift over diversiteit zou omgeslagen zijn in moedeloosheid over divergentie – een niet onbekend verschijnsel in onze dagen. Ook ik had destijds niet de moed om alles van uur tot uur terug te luisteren. Ik had er trouwens de tijd niet voor, want ... enfn. Enkelen van jullie weten voldoende over mijn moeizame jaren in dienst van ‘het landsbelang’.

Maar toen ik weer over mijn eigen tijd kon beschikken en naarstig pogingen deed om mijn hersenen opnieuw aan het denken in plaats van aan het regelen te krijgen, heb ik de schijf met alle opnamen opnieuw beluisterd. Een betere en snellere manier om terug op het filosofische spoor te komen had ik mij niet kunnen wensen. Want mijn vermoeden bleek juist: hoe verschillend onze invalshoeken ook waren, we hebben ze wel grondig en gedisciplineerd uiteengezet. Ik werd gegrepen door de krachtige filosofische stroom waarin al onze bijeenkomsten waren opgenomen en voor ik het zelf besepte zat ik weer aan mijn schrijftafel. Nee, niet om een woordelijke weergave te maken van onze gesprekken. Dat zou geestdodend zijn geweest. Maar ik heb mij tot taak gesteld (misschien moet ik zeggen: veroorloofd) om, telkens nadat ik een gesprek beluisterd had, daarvan een samenvattende dialoog te maken. Een reconstructie zogezegd, die geheel voor mijn rekening komt terwijl ik jullie sprekend opvoer. Het is een gewaagde opzet, dat besef ik. Een opzet zelfs die sommigen van jullie in problemen zou kunnen brengen met de autoriteiten. Ik denk dan ook dat het wenselijk is – als jullie al instemmen met wat ik hier voorleg – om pseudoniemen te kiezen voor ieder. Behalve natuurlijk voor mijzelf. Maar afgezien daarvan is de opzet riskant omdat ik, ook als ik mijzelf niet tot held van onze gedachtewisseling maak, de keuze van de thema’s en het tableau van de argumenten bepaal. Bovendien vat ik telkens een gesprek van soms wel twee volle dagen samen in

enkele pagina's. En dan zijn er nog de eisen van het genre. Ik heb geen levendige theaterdialogen willen schrijven, maar gestileerde filosofische dialogen. Ik ben niet de eerste die dat genre beoefent; integendeel, de westerse filosofie is met zulke dialogen begonnen en ik verbeeld mij niet Plato naar de kroon te kunnen steken. Bovendien, al zijn een aantal van mijn leerlingen mij gekscherend zo gaan noemen, ik ben Socrates niet. Ik kan slechts zeggen dat ik heb geprobeerd jullie inbreng zo veel mogelijk recht te doen.

Ik heb bovendien de vrijheid genomen om twee toespraken toe te voegen. De eerste is van Oxana Ginszburg, de gastvrouw van onze laatste bijeenkomst. Zij heeft mij verzocht om haar tekst over Raskolnikov met jullie te delen. Jullie zullen je herinneren dat zij daarnaar verwees toen haar werd gevraagd – ik meen door Manuela – naar haar opvattingen over de verhouding van moraal, politiek en recht, in het bijzonder met het oog op de situatie in Rusland. Ze wilde daar niet rechtstreeks op ingaan gezien haar persoonlijke omstandigheden. Maar Dostojewski's *Misdaad en Straf* (of zoals het ook wel vertaald is *Schuld en Boete*) leverde in haar Centrum ooit de casus om studenten grondig te laten nadenken over de rol van het recht tegenover morele overtuigingen en politieke machtsuitoefening. Haar bijdrage aan dit rollenspel blijkt achteraf ook een bijdrage aan onze gesprekken te zijn.

De andere toespraak is van mijzelf. Die tekst heb ik niet lang geleden op schrift gesteld, maar alleen Jean-Paul en Désiré kennen hem. Laat ik de herkomst meteen toelichten. Twee jaar geleden keerde ik terug van een enerverende studiereis door Rwanda. Wij waren een divers gezelschap. We hadden journalisten en kunstenaars, fabrieksdirecteuren en opbouwwerkers, gearriveerde academici en junior-onderzoekers aan boord. Zes maanden daarna was er een reünie van deze reis. Het was niet alleen maar een gezelligheidsbijeenkomst, maar ook een soort seminar. Enkele mensen, onder wie ik, waren uitgenodigd om weloverwogen terug te blikken op de reis. Wat ik meende te moeten zeggen, sluit zozeer aan bij onze gesprekken over verzoening, tijd en recht, dat ik het waag deze aan mijn samenvattende dialogen toe te voegen. De studiereis was er een uitvloeisel van de suggestie die Jean-Paul mij op de luchthaven van Heathrow deed na ons laatste seminargesprek, om toch vooral eens naar Rwanda te komen. Nooit heb ik een reis gemaakt die mij dieper heeft aangegrepen dan deze. En meer dan ooit weet ik nu wat het betekent om slachtoffers van geweld te gedenken, hun lijden recht te doen, waarheid te ontdekken en te bedekken; om gelijktijdigheid en ongelijktijdigheid te onderkennen in al die goede bedoelingen die de overgang naar rechtsstatelijkheid nu eenmaal kenmerken, en de taaie instituties die haar bemoelijken; om houdbare van onhoudbare opvattingen te onderscheiden in verwijzingen naar het eerste begin van een samenleving, en naar haar laatste hoop.

Voor iedereen die aan de reis deelnam, waren het twee uitputtende weken – op sommige dagen zijn we van ’s morgens vroeg tot elf uur ’s avonds op pad geweest. We hebben de prachtigste en de verschrikkelijkste dingen gezien. We hebben verhalen gehoord van onnoemelijk leed en van onwaarschijnlijke daadkracht. We hebben kritische vragen gesteld aan topfiguren binnen de Rwandese overheid en met allerlei mensen gediscussieerd over de antwoorden. Wat ik jullie nu voorleg, vindt zijn aanleiding in slechts één voormiddag van de veertien dagen die we in Rwanda hebben doorgebracht: het bezoek aan Mpanga Prison. Jullie herinneren je misschien de naam van de gevangenis. Terugblikkend op dat bezoek heb ik getracht de moeder van Jean-Paul te gedenken. Meer kan ik er niet over zeggen. De rest vind je aan het einde van dit manuscript.

Uiteraard is mijn vraag hoe jullie mijn reconstructies beoordelen. Ik ben graag bereid wijzigingen aan te brengen. Mijn belangrijkste verzoek is mij te melden of deze tekst voor een grotere kring van belangstellenden de vragen en antwoorden tot uitdrukking brengt waarmee wij geworsteld hebben. Ik ben in de verleiding geweest om jullie ook nog een andere vraag te stellen. Als ik mij met jullie instemming richt op die grotere kring, moet ik er dan niet óók rekening mee houden dat daarin verwachtingen leven over wat je met al die reflecties en argumentaties ‘in de praktijk kunt doen’? Ik had om suggesties voor wat antwoorden willen vragen. Bij nader inzien doe ik dat niet. De ‘vertrouwing van de filosofie’ waarover Boëtius in de oudheid sprak, kan er toch niet bestaan dat ze middelen, maatregelen en medicijnen ter beschikking stelt waarmee de ‘reflective practitioners’ in het vredeswerk, het vluchtelingenwerk, de diplomatie, het internationaal recht en de conflictbemiddeling vooruit kunnen wanneer hun eigen arsenaal is uitgeput. In al dat werk zijn zij wijzer dan wij. Ik heb mij altijd verscholen achter de vierkante stelling van Merleau-Ponty: ‘de filosofie is geen hospitaal.’ Als deze mensen van de altijd weerbarstige en moeizame praktijk inderdaad reflecteren, daarvoor zelfs tijd en geld vrijmaken, zouden wij dan niet liever op hun inventiviteit vertrouwen? Zullen zij, als de problemen de standaardoplossingen te boven gaan, niet zelf geschiktere handelwijzen vinden dan hun beleidsmakers, hun leidinggevendenden voorschrijven? Zullen zij niet het best zelf hun functiebeschrijvingen en protocollen kunnen herzien, gesteld dat zij zich uitgenodigd voelen om met ons mee te denken, ook en juist waar wij niet tot afgeronde conclusies zijn gekomen?

Of maken wij het ons dan te gemakkelijk? Moeten we ons niet minstens de vraag stellen hoe die uitnodiging eruit ziet? In ieder geval heb ik geprobeerd haar aantrekkelijk te maken door weinig vakjargon te gebruiken en af te zien van voetnoten en verwijzingen. Daarvoor in de plaats heb ik ruimte gemaakt voor beelden uit de literatuur, de film en de beeldende kunst, vooral als ze ook

in onze gesprekken een rol hebben gespeeld. Ook heb ik aan het begin van elk gesprek het thema kort toegelicht. Veel verder kom ik niet, maar ik sta open voor jullie suggesties. De materie zelf blijft nu eenmaal ingewikkeld, en wij kunnen ons er niet op beroemen haar volledig doorgrond te hebben.

Ik hoop dat mijn verzoek gehoor vindt; en meer nog, dat het ieder van jullie goed gaat.

Bernard S.